

Antropologia śmierci wspomaganej

Recenzja książki

Kubiak Anna (2020) *Assisted Death in the Age of Biopolitics and Bioeconomy*.
Cambridge: Cambridge Scholars
Publishing

Paweł Moźdzynski 
Uniwersytet Warszawski

DOI: <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.2.07>

Paweł Moźdzynski, dr hab., socjolog, bada różne aspekty kultury, przede wszystkim sztuki wizualne. Aktualnie prowadzi badania nad ultrakonserwatywnym dyskursem sztuk wizualnych w Polsce. Pracuje w Instytucie Stosowanych Nauk Społecznych UW, założył i kieruje Pracownią Socjologii Sztuki w Przestrzeni Publicznej UW. Ostatnio zredagował książkę *Cierpienie w perspektywie socjologicznej* (NOMOS, Kraków 2021).

Adres kontaktowy:

Pracownia Socjologii Sztuki w Przestrzeni Publicznej
Instytut Stosowanych Nauk Społecznych UW
ul. Nowy Świat 69
00-927 Warszawa
e-mail: p.mozdzynski@uw.edu.pl

Paradoksalność naszego stosunku do śmierci przejawiająca się poprzez jej wykluczenie z życia, ciągłe jej podglądanie i mówienie o niej wyjaśnia syntetycznie Anthony Giddens (2002: 222): „Rzecz nie tylko w tym, że współcześnie śmierć jest rutynowo ukrywana przed ludzkim wzrokiem. Chodzi też o to, że stała się sprawą techniczną, której ocena spoczywa w rękach reprezentantów profesjonalnej medycyny”. Śmierć została opleciona dyskursem biopolityki i praktykami bioekonomii. O tym właśnie traktuje i z tym chce się rozprawić książka Anny E. Kubiak pt. *Assisted Death in the Age of Biopolitics and Bioeconomy* (*Wspomagana śmierć w erze biopolityki i bioekonomii*) wydana nakładem Cambridge Scho-

lars Publishing w 2020 roku. Kubiak jest antropolożką, jedną z najważniejszych polskich badaczek fenomenu śmierci i umierania, autorką m.in. książek *Inne śmierci. Antropologia umierania i żałoby w późnej nowoczesności* (2014), *Pogrzeby to nasze życie* (2015). Jej nowa rozprawa, *Assisted Death in the Age of Biopolitics and Bioeconomy*, jest antropologicznym studium umierania we współczesnym późnokapitalistycznym, neoliberalnym świecie, skoncentrowanym w szczególności na zjawisku śmierci wspomaganej medycznie. Kubiak przyznaje, że celem, który przyświecał jej w pracach nad tą publikacją, jest „zainicjowanie debaty na temat wspomaganego umierania w kontekście biopolitycznym” i stworzenie „niereakcyjnej teorii oporu”, przy czym zastrzega, że chce uniknąć wartościowania i wskazywania „dobrych” i „złych” aktów umierania (Kubiak 2020: IX-X [tłum. własne]). Autorka stawia pytanie fundamentalne: czy medycznie wspomagana śmierć przełamuje system biowładzy, czy wręcz odwrotnie – jest jego przedłużeniem? Paradoksalnie, zarówno ruchy „pro-choice” i „pro-life”, bazując na koncepcji „konkurujących, oddzielonych i samolubnych” podmiotów – zauważa antropolożka – powielają neoliberalny etos i wpisują się we współczesną biopolitykę (Kubiak 2020: 47). Kubiak analizuje strategie dyskursywne zwolenników prawa do śmierci, jak i ich przeciwników, biopolityczne i bioekonomiczne praktyki późnego kapitalizmu. Zastosowanym w tej książce podejściem badawczym umożliwiającym eksplorację procesów umierania i niewpisującym się w biopolityczne i bioekonomiczne dyskursy jest metoda biograficzna. *Assisted Death in the Age of Biopolitics and Bioeconomy* jest książką niedługą, liczy 149 stron, bardzo syntetyczną, trudno tu znaleźć fragmenty rozwlekłe, nie sposób też znaleźć kwestii czy problemów niepotrzebnie rozważanych. Recenzowaną rozprawę, podzieloną na Przemowę, trzy części i Epilog, czyta

się z zainteresowaniem, prowadzona narracja – o ile na to pozwala tematyka i teorie choćby Foucaulta czy Agambena – jest przystępna i klarowna. W Przedmowie autorka zapowiada podstawowe problemy poruszane w toku rozważań. W części I „Ramy teoretyczne” autorka dokonuje wnikliwej analizy bogatej literatury odnoszącej się do obecności śmierci w późnej nowoczesności (m.in. Giddens 1991; 2002; Luckmann 1996; Baudrillard 2001; 2007), koncepcji biopolityki, biowładzy i bioekonomii w warunkach późnego kapitalizmu (m.in. Foucault 1998; 2011; Hoy 2004; Agamben 2008a; 2008b). Analizując zjawiska współczesnego indywidualizmu i biopolityki, Kubiak zauważa „aporie”: pogłębiający się indywidualizm, demokratyzacja, ekspansja praw i wolności, wzrastająca wciąż wartość autonomii, samorefleksyjności, poszerzanie obszaru własnych decyzji, w tym prawa do życia, towarzyszą narastającym procesom biurokratyzacji, poddawania kontroli prywatnego życia jednostek, mnożenia instrumentów władzy w medycynie i prawodawstwie regulującym życie i śmierć (Kubiak 2020: 7). W rozumieniu Kubiak (por. Ryan, Morgan, Lyons 2011) liberalizm jest ściśle związany z biopolityką, wolność i bezpieczeństwo jednostek są zapewniane przez procedury kontroli państwa i rynku, samorefleksyjność będąca częścią neoliberalizmu wpisuje się w biopolityczne i bioekonomiczne procesy kapitalizowania zdrowia i życia. Prawo do życia jest ściśle powiązane z wykluczeniem śmierci i obowiązkiem dbania o biologiczne ciało, będącymi strukturalnymi przymusami późnej nowoczesności. Rynek jako naczelną instytucję społeczeństwa neoliberalnego stał się laboratorium wydajności i skuteczności dla biopolityki, a etos neoliberalny, wsparty na modelu *homo oeconomicus* i konsumenta, warunkuje w istocie decyzje o czasie i warunkach umierania. Rynek jest dopełniany przez działalność władz, instytucji prawnych i medycznych produkują-

jących wiedzę. Reżim neoliberalny bazujący na władzy ekspertów – także w zakresie zarządzania zdrowiem fizycznym i psychicznym, umieraniem i śmiercią – traktuje aktywa biologiczne jako towary i biokapitał. Dyskursy o wolności wyboru w tej perspektywie stają się maską biowładzy. Jednostka decydująca o swym życiu i śmierci przechodzi przez system desygnujący lekarzy, psychologów, psychiatrów, prawników występujących w roli ekspertów mających odkryć „prawdziwe potrzeby” jednostki czy określić prawne regulacje życia i śmierci. Kubiak odnosi się też do koncepcji tanatopolityki, „nagiego życia”, konstelacji *bios* i *zoe* Giorgio Agambena (2008a), który wspomnianą aporię procesów indywidualizacji i autorefleksji z jednej strony oraz z drugiej – nadmiernej jurysdykcji i biurokratyzacji życia i śmierci, rozwiązuje, tworząc koncepcję *homo sacer*. Kubiak zauważa, że w biopolityce regulującej życie, umieranie i śmierć ważną rolę – wskazaną przez Jeana Baudrillarda a pominiętą przez Foucaulta – pełni religia i kościoły. „Polityczna ekonomia indywidualnego zbawienia” obliguje kościół i jego wiernych do sprzeciwu wobec śmierci wspomaganą i eutanazji (Kubiak 2020: 12; por. Baudrillard 2007: 182). Jak zauważa autorka recenzowanej książki, koncepcje Foucaulta i Agambena ukazujące związki biopolityki i ekonomii są niewystarczające do analizy systemu neoliberalnego XXI wieku, bowiem umożliwiają eksplorację działań biowładzy tam, gdzie głównym aktorem jest państwo i rząd. Moc eksplanacyjna tych koncepcji jednak kończy się, gdy próbujemy analizować rzeczywistość społeczną epoki deregulacji, prywatyzacji, globalnego rynku, dygitalizacji informacji medycznych itp. Wsukurs przychodzi pojęcie bioekonomii, po raz pierwszy użyte przez OECD dla opisu nowych procesów komercyjnego eksploatowania biologicznych zasobów jako bazy dla współczesnego kapitalizmu. Bioekonomia, w ujęciu Kubiak i autorów, na których

się powołuje – m.in. Michela Hardta i Antonio Negriego (2005), Paula Rabinowa i Nikolasa Rose (2006) – to nowa odmiana biopolityki charakterystyczna dla rzeczywistości XXI wieku, to biopolityka ery zglobalizowanego neoliberalizmu poddającego utowarowieniu materiał biologiczny pochodzący z ludzkich organizmów. Dziś procesy bioekonomii wykraczają poza dychotomię jednostka–populacja i obejmują poziom komórek, molekuł, spermy, genomów i genów, bioekonomia to zarządzanie materiałem biologicznym jednocześnie na molekularnym i globalnym rynku. Część II „Zagadnienie biografii” ma charakter badawczy, na jej wstępie autorka poszukuje sposobu mówienia i metody naukowej niepoddającej się mechanizmom biowładzy, biopolityki i bioekonomii i zdanej do eksploracji fenomenów umierania i śmierci wspomaganą. Owocem tych poszukiwań jest metoda biograficzna. Autorka proponuje teoretyczny model biografii, który następnie testuje na wybranych przykładach powieści, filmów i innych dokumentów zastanych. Kubiak gruntuje swoje podejście w projekcie biopolitycznego oporu i „małego buntu” przeciwko biowładzy, autorstwa Sarah Hansen zainspirowanym przez Kristevę (Hansen 2010: 162; 2012). Bunt przeciw biowładzy w tym ujęciu ma bazować na praktyce pisania, ma być powrotem do warunków, podstaw języka i mowy, do zjednoczenia *zoe* i *bios*, ciała i osoby, ma wspierać „święty związek życia i sensu”, ma wspierać życie i jego zapis – biografię. Ma to być skuteczna forma biopolitycznego oporu. Drugim, odmiennym pomysłem na bunt przeciw neoliberalizmowi i mechanizmom bioekonomii, wykorzystywanym przez Kubiak, jest proponująca inny model oporu koncepcja Jennifer Jane Hardes (2013; 2014a; 2014b 2016). Hardes za Esposito (2010; 2015) proponuje koncepcję społeczeństwa „wzajemnych powiązań”. Społeczeństwo neoliberalne zasymilowało potrzebę *immunizacji*, przyczynia się do zerwania wszelkich zo-

bowiązań, zależności i eliminacji praktyk dawania. Cytowani przez Kubiak badacze wskazują, że istotą *communitas* jest dbanie o innych (*munus* – obowiązek dawania). Z kolei produktem indywidualizmu i zarazem modelem idealnego życia jest jednostka wolna od zobowiązań – *Immunis*. Przedstawiciele obu obozów (pro-life i pro-choice) upolityczniają – wg Hansen i Hardes – „nagie życie”. Na tak przygotowanym koncepcyjnym gruncie Kubiak dokonuje aplikacji metody biograficznej. W opozycji do abstrakcyjnego ujęcia zatomizowanej jednostki, charakterystycznego dla dyskursu bioetycznego, biografia – wedle autorki – jest narracją unikalnego życia, umiejscowioną w konkretnym historycznym, społecznym i kulturowym kontekście, artykułowaną na zewnątrz porządku biopolitycznego. Biografia odnawia relacje pomiędzy życiem i znaczeniem, wiąże osoby z ich ciałami, jest ekspresją realnego, traumatycznego doświadczenia, w którym ciało ma znaczenie szersze niż „nagie życie”. Biografia jest nieskończonym procesem subiektywizacji i desubiektywizacji języka, autor/bohater biografii nie tyle odgrywa, a bardziej przepracowuje zranioną tożsamość, przez co wykracza poza rolę ofiary i staje się etycznym i odpowiedzialnym podmiotem (Kubiak 2020: 54–55). Materiałem badawczym w tak zaprojektowanych badaniach może być książka biograficzna, film, materiały prasowe lub pochodzące z Internetu czy też „artystyczny wyraz czyjegoś stanowiska” opisujące jednostkowe doświadczenia umierania, sytuujące je w osobistym i społecznym kontekście, wyrażające opór przeciw biopolityce i niepowielające dyskursów biowładzy. Jako pierwszą analizuje biografię Jeana Améry’ego i jego przypadek śmierci dobrowolnej (Améry 2018) oraz jego książkę, będącą jedną z ważniejszych pozycji w literaturze Holokaustu, *At the Mind’s Limits: Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities* (Améry 2007). Jako drugą Kubiak bada biografię

Freuda, jego doświadczenia śmierci dziecka i własnej choroby oraz ich wpływu na twórczość pisarską i praktykę terapeutyczną. Trzecia – to biografia Vincenta Huberta, 22-letniego Francuza, który w wyniku wypadku drogowego został sparaliżowany, stracił zdolność mówienia i wzrok. Ta historia obejmuje dramatyczną walkę Huberta i jego matki o prawo do śmierci, toczoną przed francuskimi sądami i angażującą również urząd prezydenta Francji. Następną to, zanalizowaną na podstawie filmu bazującego na faktach „*The Sea Inside*”, biografia hiszpańskiego rybaka, Ramóna Sampedro, który w wyniku nieudanego skoku do wody został sparaliżowany od szyi w dół. Po wypadku Sampedro wraz ze sprzyjającymi mu osobami podjął walkę o prawo do wspomaganej śmierci. Innym filmem analizowanym przez Kubiak jest „*Angielski pacjent*” na motywach powieści Michaela Ondaatje. Film ten opowiada skomplikowaną fikcyjną historię Laszlo de Almasy, węgierskiego podróżnika, jego miłości, wypadku samolotowego i śmierci zadanej na prośbę bohatera przez pielęgniarkę. Kolejny badany film to „*Invasion of the Barbarians*” opowiadający historię kanadyjskiego uniwersyteckiego wykładowcy, jego walkę z chorobą nowotworową i śmierć przez zaaplikowanie śmiertelnej dawki heroiny (Kubiak przyznaje, że w tym przypadku nie mamy do czynienia z typową „biografią”, a raczej z filmem krytycznie obrazującym społeczne warunki publicznej służby zdrowia w warunkach gospodarki neoliberalnej). Życie w perspektywie biograficznej autorstwa Kubiak nie jest pojęciem abstrakcyjnym, jest zjawiskiem subiektywnym i podmiotowym. W narracjach biograficznych język jest wyswobodzony z bipolarnej wizji charakterystycznej dla biopolityki, zasypuje podziały pomiędzy *bios* i *zoe*. „Biografie pokazują możliwość zachowania człowieczeństwa w epoce dominacji «nagiego życia»” – podkreśla (Kubiak 2020: 76 [tłum. własne]).

To pozwala autorce sformułować wniosek: lekarze i prawnicy decydujący o życiu, warunkach umierania i śmierci człowieka powinni „spędzić godziny na słuchaniu osobistej historii” i poznaniu środowiska pacjenta. W części III „Wstrząsanie fundamentami biopolityki” autorka analizuje procesy biopolityki i bioekonomii oraz poszukuje „pęknięć w fundamentach biowładzy”. W tej części koncentruje się na procesach i ruchach społecznych, które walczą z władzą sterującą zjawiskami biopolitycznymi i bioekonomicznymi. Antropolożka zauważa proliferację norm prawnych i medycznych: kwestia życia i umierania jest poddana wzrastającej liczbie nowych komisji medycznych i bioetycznych, różnego rodzaju interwencji legislacyjnych czy deklaracji „przeciw kulturze śmierci”. Diagnozuje kryzys biopolityki przejawiający się m.in. we wzmagających się wątpliwościach dotyczących wiedzy lekarzy i bioetyków na temat życia i śmierci i granicy między nimi oraz we wzrastającej liczbie konfliktów pomiędzy bioetykami i innymi ekspertami od życia i śmierci. W Europie i Ameryce powiększają się „marginesy” i „szare strefy” załamujące działania biowładzy, narasta walka toczona przez pacjentów i ruchy społeczne działające na rzecz legalizacji eutanazji i śmierci medycznie wspomaganą (Kubiak 2020: 77). Coraz bardziej płynna we współczesnym społeczeństwie wydaje się biologicznie definiowana granica pomiędzy życiem i śmiercią, między ludźmi a zwierzętami, ludźmi a cyborgami, kulturą i naturą. Za Agambenem (2008a; 2008b) Kubiak wskazuje na „przestrzeń nierozróżnienia”, niejasną granicę pomiędzy życiem i śmiercią, szczególnie ten problem jest nabrzmiały w kontekście postępu medycyny, transplantacji, rozwoju biotechnologii, a także utowarowienia biologii (Kubiak 2020: 83). Dzięki procesom biowładzy w warunkach gospodarki neoliberalnej śmierć i umieranie ulegają kapitalizacji, życie zaś traktowane jest jako towar i *bioka-*

pital, a życie i śmierć są poddane wzrastającym nierównościom społecznym i ekonomicznym w epoce neoliberalizmu. Neoliberalizm – twierdzi Kubiak za Sunderem Rajanem (2006) – wytwarza „biokapitalizm”, który reprodukuje formy eksploatacji krajów rozwijających się i neokolonializmu, co przejawia się w działaniu laboratoriów, farmaceutycznych testach na ludziach, które bezproblemowo przeprowadza się na obszarach ogarniętych biedą. Pojawienie się rynku z towarami biologicznymi prowadzi do ustanowienia biologicznej kontroli (zob. Franklin 2003: 101) i jednoczesnej utraty społecznej kontroli nad naukowcami. Neoliberalizm i utowarowienie biologii i naukowej wiedzy też różnicują dostęp do usług zdrowotnych, korzystania z owoców biotechnologii względem posiadanego kapitału ekonomicznego. Za przykład nierówności społecznych doby biomedycznego neoliberalizmu Kubiak pokazuje przykład Polski – prywatyzację systemu zdrowia, proces starzenia się społeczeństwa i upadku ochrony zdrowia osób starszych. Pod koniec części III. Kubiak syntetycznie analizuje powstanie i działalność ruchów społecznych pro-choice i pro-life i prowadzone debaty publiczne dotyczące śmierci i umierania, zmiany prawne i zmiany stosunku do problemu opinii publicznej. Obie strony tego ideologicznego konfliktu uczestniczą w swoistym „tańcu z danymi”, powołują się na sprzeczne wyniki badań lub inaczej je interpretują (Kubiak 2020: 117; Van Delden, Pijnenborg, Van Der Maas 1993: 329). W Epilogu Kubiak zauważa, że techniki biowładzy zamieniają ciała w biotechnologiczne hybrydy prezentowane w mediach jako „Inni”, pokazywani w opozycji do grupy „My”. Umieranie w szpitalnym otoczeniu, w sieci przyrządów oplatających ciało człowieka dehumanizuje, odbiera godność. Kubiak wierzy, że narracje biograficzne przywracają ową godność, humanizują śmierć i umieranie, uwalniają perspektywę widze-

nia spod manipulacji biopolityki i bioekonomii. Antropolożka, odnosząc się do tekstu sławnej piosenki Johna Lennona „Imagine”, dzieli się swoją wizją prawdziwie demokratycznego społeczeństwa wzajemnych powiązań, w którym edukacja, dobry system opieki zdrowotnej i polityka społeczna są priorytetami, pisze o faktycznej zintegrowanej wspólnocie, o „dobrej śmierci” realizowanej w otoczeniu bliskich, którzy też od społeczeństwa otrzymują wsparcie (Kubiak 2020: 131). Książkę Kubiak czyta się z zainteresowaniem, niewątpliwą zaletą tej pozycji jest bardzo dobra analiza literatury tanatologicznej i eksplorującej działania biowładzy, biopolityki i bioekonomii. Na uznanie zasługuje sam projekt wykorzystania metody biograficznej do analizy konkretnych, indywidualnych przypadków śmierci

wspomaganej. Pewien niedosyt może budzić niezbyt rozwinięty opis warsztatu badawczego, co mogłoby zainteresować badaczki i badaczy, którzy chcą pójść śladem Kubiak – zapewne w kolejnych książkach autorka będzie rozwijać metodologię swoich badań i konkretyzować opis technik badawczych. Na koniec, odnosząc się do początku mojej recenzji, powinienem odpowiedzieć na pytanie: czy Anna E. Kubiak przyczynia się do dewaluacji słów o śmierci? Z pewnością nie, *Assisted Death in the Age of Biopolitics and Bioeconomy* jest pozycją niezwykle ważną, lekturą obowiązkową dla tanatologów i tanatologów, badaczek i badaczy biopolityki i bioekonomii, a także wszystkich, którzy są zainteresowani procesami charakterystycznymi dla świata współczesnego.

Bibliografia

Agamben Giorgio (2008a) *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie*. Przełożył Mateusz Salwa. Warszawa: Prószyński i S-ka.

Agamben Giorgio (2008b) *Co zostaje z Auschwitz*. Przełożył Sławomir Królak. Warszawa: Sic!

Améry Jean (2007) *Poza winą i karą: Próby przełamania podjęte przez złamanego*. Przełożył Ryszard Turczyn. Kraków: Homini.

Améry Jean (2018) *Podnieść na siebie rękę. Dyskurs o dobrowolnej śmierci*. Przełożył Bogdan Baran. Warszawa: Czytelnik.

Baudrillard Jean (2001) *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Baudrillard Jean (2007) *Wymiana symboliczna i śmierć*. Przełożył Sławomir Królak. Warszawa: Sic!

Delden, Johannes J. M. Van, Pijnenborg Loes, Maas Paul J. Van Der (1993) *Reports from The Netherlands. Dances with Data*. „Bioethics”, no. 4(7), s. 323–329.

Esposito Roberto (2010) *Communitas: The origin and destiny of community*. Stanford: Stanford University Press.

Esposito Roberto (2015) *Pojęcia polityczne. Wspólnota, immunizacja, biopolityka*. Przełożyli Katarzyna Burzyk i in. Warszawa: Universitas.97

Foucault Michel (1998) *Trzeba bronić społeczeństwa*. Przełożyła Maria Kowalska. Warszawa: KR.

Foucault Michel (2011) *Narodziny biopolityki*. Przełożył Michał Herer. Warszawa: PWN.

Franklin Sarah (2003) *Ethical Biocapital: New Strategies of Cell Culture* [w:] Sarah Franklin, Margaret Lock, eds., *Remaking Life and Death. Toward an Anthropology of the Biosciences*. Santa Fe: School of American Research Advanced Seminar Series, s. 97–128.

Giddens Anthony (1991) *Modernity and self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press.

Giddens Anthony (2002) *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Przełożyła Anna Szulżycka, Warszawa: PWN.

Hansen Sarah K. (2010) *Zoe, Bios and the Language of Biopower*. PhD diss., the Graduate School of Vanderbilt University.

- Hansen Sarah K. (2012) *Terri Schiavo and the language of biopolitics*. „International Journal of Feminist Approaches to Bioethics”, no. 1(5), s. 91–112.
- Hardes Jennifer J. (2013) *Fear, Sovereignty, and the Right to Die*. „Societies”, no. 3, s. 66–79.
- Hardes Jennifer J. (2014a) *Biopolitics and the Enemy: On Law, Rights and Proper Subjects*. „Law, Culture and the Humanities”, no. 13(3), s. 1–21.
- Hardes Jennifer J. (2014b) *Law, Immunization and the Right to Die: On Legal Fictions and the Governance of Assisted Dying*. PhD diss., University of Alberta.
- Hardes Jennifer Jane (2016) *Law, Immunization and the Right to Die*, New York: Routledge.
- Hardt Michael, Negri Antonio (2005). *Imperium*. Przełożył Siergiusz Ślusarski. Warszawa: WAB.
- Hoy David Couzens (2004) *Critical Resistance. From Poststructuralism to Post-Critique*. Cambridge, London: MIT Press.
- Kubiak Anna E. (2014) *Inne śmierci. Antropologia umierania i żałoby w późnej nowoczesności*. Kraków: Universitas.
- Kubiak Anna E. (2015) *Pogrzeby to nasze życie*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Kubiak Anna E. (2020) *Assisted Death in the Age of Biopolitics and Bioeconomy*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Luckmann Thomas (1996) *Niewidzialna religia*. Przełożył Lucjan Bluszcz. Kraków: Nomos.
- Rabinow Paul, Rose Nikolas (2006) *Biopower Today*. „BioSciences”, no. 1, s. 195–217.
- Rajan Kaushik Sunder (2006) *Biocapital: The Constitution of Post-genomic Life*, Durham: Duke University Press.
- Ryan Anne, Morgan Mandy, Lyons Antonia (2011) *The Problem with Death: Towards a Genealogy of Euthanasia*. *Refered Proceedings of Doing Psychology*. „Manawatu Doctoral Research Symposium”, s. 43–48.

Cytowanie

Moźdzynski Paweł (2022) *Antropologia śmierci wspomaganej. Recenzja książki Kubiak Anna (2020) „Assisted Death in the Age of Biopolitics and Bioeconomy”*. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 18, nr 2, s. 132–138 [dostęp dzień, miesiąc, rok]. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>. DOI: <https://doi.org/10.18778/1733-8069.18.2.07>